

Çfarë mund të përdoret si një zgjidhje e vlefshme nga përvojat e themelimit dhe funksionimit të Fondit për Inovacion dhe Zhvillim Teknologjik (FITD) në Maqedoninë e Veriut, e cila përfundimisht mund të shërbejë si një përvojë e mirë për Kosovën?

1.Hyrje¹

Ky plan është përgatitur si pjesë e projektit rajonal për mjedis miqësor ndaj biznesit (ang. Business Friendly Environment) (BFE), i cili zbatohet në gjashtë vendet e Ballkanit Perëndimor (BP6). Ky plan ndjek analizat nga BFE në lidhje me reformat e suksesshme në Ballkanin Perëndimor që mund të shërbejnë si shembuj të mirë për vendet e tjera në rajon. Bazuar në analizat dhe konsultimet me palët e interesuara të kryera nga Instituti Riinvest, është rekomanduar që të merren parasysh përvojat në lidhje me financimin dhe mbështetjen e kërkimit dhe inovacionit.

Ky tekst është përgatitur bazuar në termat e referencës dhe fushëveprimin e punës të siguruara nga BFE/NALED për këtë qëllim. Ai trajton mangësitë kryesore të peizazhit të Kërkimit dhe Inovacionit (K&I) në lidhje me politikat, infrastrukturën institucionale dhe aranzhmanet tjera për të mbështetur K&I në Kosovë. Për më tepër, ai paraqet zgjidhje të avancuara në rajon, veçanërisht në Maqedoninë e Veriut, në lidhje me zbatimin e mundshëm të përvojave që lidhen me përmirësimin e qasjes në fonde për kërkim, zhvillim dhe inovacion. Këto dhe rezultate të tjera të projektit pritet të kontribuojnë në përmirësimin e kushteve për zhvillimin komunal dhe zhvillimin ekonomik lokal në gjashtë ekonomitë e Ballkanit Perëndimor, në përputhje me kërkesat për anëtarësim në Bashkimin Evropian.

Ky dokument është përgatitur përmes hulumtimit dytësor të akteve ligjore dhe nënligjore, si dhe analizave dhe raporteve që trajtojnë funksionalitetin e kornizës dhe infrastrukturës institucionale në Kosovës, si dhe atë se çfarë mund të përdoret si zgjidhje e vlefshme nga përvojat e themelimit dhe funksionimit të Fondit për Inovacion dhe Zhvillim Teknologjik (FITD) në Maqedoninë e Veriut, e që eventualisht mund të shërbejë si një përvojë e mirë për Kosovën.

Për këtë qëllim, janë adresuar dispozitat ligjore dhe legjislacioni që kërkojnë përshtatje, nevoja për zbatimin e aranzhimeve të reja institucionale, duke përfshirë organet qeveritare përgjegjëse, burimet buxhetore dhe burimet e tjera të nevojshme, si dhe nevojën për lobim dhe avokim të rekomandimeve dhe zgjidhjeve të propozuara.

Konsulenti dëshiron të falënderoj BFE-në dhe sekretariatit e tij NALED, Institutin Riinvest dhe ZELS-in (që vepron si sekretariati teknik në Maqedoninë e Veriut) për bashkëpunimin dhe për ofrimin e materialeve të disponueshme të përgatitura për procesin e përzgjedhjes së reformës.

¹ Ky plan është përgatitur nga Muhamet Mustafa, bashkëpunëtor i lartë në Institutin për kërkime zhvillimore Riinvest.

2. Sfondi dhe gjendja e sektorit të Kërkimit dhe Inovacionit në Kosovë

Peizazhi i përgjithshëm dhe arritjet në ekosistemin e Kërkimit dhe Inovacionit (K&I) në Kosovë shfaqin ngecje jo vetëm në raport me nevojat për mbështetjen e rritjes së qëndrueshme ekonomike dhe një shoqërie të begatë, por edhe për sa i përket ekzistencës së potencialit njerëzor dhe potencialeve të tjera. Institucionet përgjegjëse dhe komuniteti kërkimor duhet të adresojnë seriozisht mangësitë ekzistuese, duke përfshirë, mes tjerash, kornizën legjislative, rregullatore dhe procedurale, si dhe nivelin e investimeve në K&I nga fondet publike dhe burime të tjera.

Infrastruktura institucionale për kërkime dhe inovacion në Kosovë është në një fazë fillestare të zhvillimit me një qasje ad hoc për planifikimin e kërkimeve dhe menaxhimit jo-sistematik të politikave të kërkimeve, si dhe mungesë të konsideratës së duhur për tablonë e gjerë të ekonomisë dhe planifikimit afatgjatë.²

Institucionet e arsimit të lartë luajnë një rol të rëndësishëm në nxitjen e zhvillimit të qëndrueshëm duke përfshirë aspektet ekonomike, sociale dhe kulturore, por studimi i fundit i Instituti Riinvest gjen rezultate dekurajuese në lidhje me progresin akademik dhe shkencor në Kosovë. Ka një pajtim të gjerë se institucionet e arsimit të lartë në Kosovë përballen me sfida të konsiderueshme në kryerjen e kërkimeve shkencore, dhe këto sfida janë ngushtë lidhur me mbështetjen e kufizuar financiare, kapacitetet njerëzore për kërkime, infrastrukturën e kërkimeve dhe kulturën e përgjithshme të kërkimeve brenda këtyre institucioneve.³ Për qëllimet e këtij studimi, janë intervistuar 26 hulumtues dhe inovatorë nga institucionet e arsimit të lartë (IAL) dhe entitetet kërkimore. Shumica e tyre besojnë se situata e sektorit të K&I në Kosovë karakterizohet me mungesa të konsiderueshme, edhe në krahasim me vendet fqinje në rajon, dhe veçanërisht vendet e Bashkimit Evropian (BE). Pjesëmarrësit në hulumtim kërkojnë një përkushtim më të vendosur dhe afatgjatë nga Qeveria dhe institucionet e tjera përgjegjëse, bazuar në një vizion të informuar dhe të menduar mirë, për të tejkaluar këto mungesa në sektorin e K&I në Kosovë. Ata kërkojnë një rritje të mbështetjes financiare për këtë sektor dhe përmirësimin e infrastrukturës së përshtatshme ligjore dhe administrative për zbatim, në mënyrë që të bëhet mbështetës dhe stimulues për zhvillimin e sektorit të K&I, në vend që të jetë shtrënguese apo penguese siç është aktualisht në disa raste. Shumica e pjesëmarrësve në hulumtim (rreth tre të katërtat) vlerësojnë situatën e tanishme të sektorit të K&I në Kosovë si të pakënaqshme ose shumë të pakënaqshme. Po ashtu, shumica e tyre mendojnë se Qeveria dhe institucionet e tjera përgjegjëse, si dhe aktorët e tjerë në sektorin e K&I, ende nuk kanë trajtuar në mënyrë adekuate rëndësinë vitale të këtij sektori për zhvillimin e përgjithshëm të Kosovës.

Financimi i pamjaftueshëm është një nga arsyt kryesore për situatën e pakënaqshme në sektorin e K&I. Përveç kësaj, shumica e pjesëmarrësve në hulumtim besojnë se struktura apo rregullativa ligjore krijon pengesa ose kufizime për zhvillimin më të shpejtë të sektorit të K&I në Kosovë. Strukturat apo mekanizmat institucionalë, politikat dhe procedurat për menaxhimin e Programit Kombëtar të Shkencës (PKSh) konsiderohen si një fyt i ngushtë apo si pengesë për një zbatim më efikas të objektivave të përcaktuara të kërkimit dhe zhvillimit përmes zgjidhjeve ligjore dhe dokumenteve strategjike. Sipas Ligjit për Inovacion dhe Ndërmarrësi dhe dokumenteve të tilla si Strategjia Kombëtare për Inovacion dhe Ndërmarrësi (2019-2023) dhe Programit të Reformave Ekonomike (2022-2024), objektiv kryesor është ndërtimi i lidhjeve të komunitetit të kërkimeve me industrinë dhe zhvillimi i një sistemi të integruar për të mbështetur inovacionin. Nuk ka referencë eksplicite për Agjendën e

² Regional Cooperation Council (2022). Research Infrastructure Roadmap for Kosovo .

³ Instituti Riinvest (2023). Kërkimet dhe inovacionet në Kosovë nga perspektiva e hulumtuesve.

BE-së për Ballkanin Perëndimor, e cila synohet me Programin e Qeverisë. Iniciativat përfshijnë mbështetje për shoqatat e bizneseve dhe aktorët e tjerë të sektorit privat dhe shoqërisë civile (si parqet teknologjike, qendra për inovacion e Kosovës) dhe mbështetje me instrumente fiskale. Për më tepër, ka përpjekje për të avancuar aktivitetin e Këshillit Këshillues për Inovacion dhe gjithashtu për të zbatuar skema mbështetëse institucionale për inovacionin, veçanërisht në fushën e TIK-ut dhe digitalizimit, prodhimit të ushqimit dhe sektorëve të tjerë të prodhimit dhe turizmit. Megjithatë, Programi i Qeverisë për Reformën Ekonomike (2022-2024) përfshin disa masa mbështetëse, siç është skema e granteve për bizneset dhe individët për projekte inovative; përpilimi i Ligjit për Fondin e Inovacionit (ende në pritje); Adoptimi i Ligjit të Ri për Inovacionin dhe Ndërmarrësinë. Ky Ligj është hartuar dhe pritet të miratohet nga Qeveria dhe të dërgohet për procedurën parlamentare. Pritet që ky akt të vendosë bazën për themelimin e Fondit të Inovacionit. Megjithatë, programi qeveritar, i përmendur më lart, zbatohet vetëm pjesërisht. Investimi i NVM-ve në inovacion dhe kërkime ende është në fazën embrionale. Mbështetja qeveritare dhe e donatorëve ende nuk është drejtuar në mënyrë të duhur drejt komunitetit të NVM-ve në këtë fushë. Strategjia Kombëtare për Inovacion dhe Ndërmarrësi dhe Programi i Reformave Ekonomike të Qeverisë ka parashikuar si masë kyçe edhe mbështetjen e inovacionit dhe ndërmarrësisë tek të rinjtë dhe gratë. Në kuadër të veprimeve të planifikuara për zbatim, parashikohet avancimi i kurrikulave të lidhura me aftësitë dixhitale, ndërmarrësinë dhe të tjera, mbështetja e krijimtarisë dhe mendimit kritik përmes avancimit të metodave mësimore. Kosova ende nuk është përfshirë në Tabelën e Vlerësimit të Inovacionit dhe nuk ka të dhëna sistematike për të vlerësuar me saktësi situatën dhe progresin e arritur.

2.1. Financimi dhe investimet në K&I

Investimet në kërkim dhe inovacion nga buxheti i qeverisë dhe burime të tjera publike mbeten të ulëta. Ka nevojë për një rritje graduale dhe të konsiderueshme të mbështetjes financiare nga alokimi i buxhetit të Kosovës për K&I në krahasim me obligimin ekzistues ligjor për të arritur 0.7% të buxhetit të përgjithshëm të qeverisë. Në fakt, me parashikimet në PKSH të paraqitura në tabelën më poshtë, nuk pritet që edhe kjo të arrihet dhe që situata të ndryshojë ashtu siç është e domosdoshme. Ka nevojë për një konsensus institucional dhe shoqëror të përgjithshëm për të tejkaluar situatën aktuale në mënyrë që investimet në K&I për një periudhë prej 3-5 vitesh të arrijnë mesataren rajonale.

Alokimet buxhetore të përgjithshme për aktivitetet e planifikuara në PKSH për periudhën 2023-2028 pritet të jenë rreth 87 milionë euro. Në mesatare, gjatë këtyre gjashtë viteve, shuma e parashikuar është rreth 14.5 milionë euro për vit. Kjo nuk është në linjë me Kornizën Afatmesme të Shpenzimeve duke mos harmonizuar orientimet e PKSH-së. Kërkesat buxhetore të përgjithshme për aktivitetet e planifikuara me PKSH janë shumë modeste. Në vitin 2023, kjo pjesë në buxhet është 0.32%; në vitin 2024 është 0.49%; ndërsa në vitin 2025, është 0.56%. Si pjesë e PBB-së, kërkesat buxhetore për aktivitetet e planifikuara me PKSH në 2023 janë 0.11%, në 2024 janë 0.15%, ndërsa në 2025 janë 0.16%. Një nivel i tillë konsiderohet joadekuat për të mbështetur pjesëmarrjen në Hapësirën Evropiane të Kërkimeve dhe veçanërisht për të përmbushur nevojat e zhvillimit social dhe ekonomik të Kosovës.⁴

⁴ Instituti Riinvest (2023). Mendimet dhe sugjerimet lidhur me draftin e Programit Kombëtar të Shkencës 2023-2028.

Tabela 1. Kërkesat buxhetore për PKSH-në në raport me buxhetin dhe PBB

	2023	2024	2025
(A) Kërkesat buxhetore sipas viteve për aktivitetet e PKSH-së	10,272,500	15,326,750	17,918,925
(B) Buxheti i Planifikuar në KASH	3,212,000,000*	3,113,000,000	3,203,000,000
(C) PBB	9,621,300,000	10,407,800,000	11,156,400,000
(A)/(B) Raporti me buxhetin	0.32%	0.49%	0.56%
(A)/(C) Raporti me PBB-në	0.11%	0.15%	0.16%

Burimet kryesore të financimit nga donatorët për kërkim dhe arsim të lartë në Kosovë janë dy projekte të gjata bilaterale me Austrinë (HERAS) dhe Shtetet e Bashkuara të Amerikës (TTL), të cilat kanë vlerën e rreth 11 milionë eurove. Përderisa donatorë të ndryshëm ndërkombëtarë mbështesin arsimin e lartë dhe aktivitetet kërkimore në Kosovë, shumica e këtyre programeve përqendrohen në përmirësimin e kapaciteteve institucionale dhe zhvillimin e burimeve njerëzore, pa u fokusuar drejt zhvillimit të infrastrukturës kërkimore. Për shkak të mungesës së statistikave të besueshme, përcaktimi i investimeve të përgjithshme në infrastrukturën kërkimore është sfidues dhe nuk ka një plan të qartë për investime të rëndësishme në këtë fushë. Për më tepër, investimet në kapacitete kërkimore nga universitetet dhe institutet kërkimore janë minimale dhe krijimi i laboratorëve kërkimorë të pajisur mirë është sporadik.⁵

2.2. Politikat publike dhe struktura institucionale

Politikat në sektorin e K&I mund të analizohet përmes thjerrëzës së kornizës makro, mezo dhe mikro (Figura 1). Kjo analizë është e dobishme për analizimin e ideve të politikave për zbatimin e programit. Është gjithashtu thelbësore të analizohet ndërveprimi ndërmjet niveleve të ndryshme të qeverisjes dhe se si institucionet/organizatat apo pjesëmarrësit në secilin nivel kanë rol vendimtar në hartimin e politikave dhe programeve, si dhe në zbatimin e tyre.

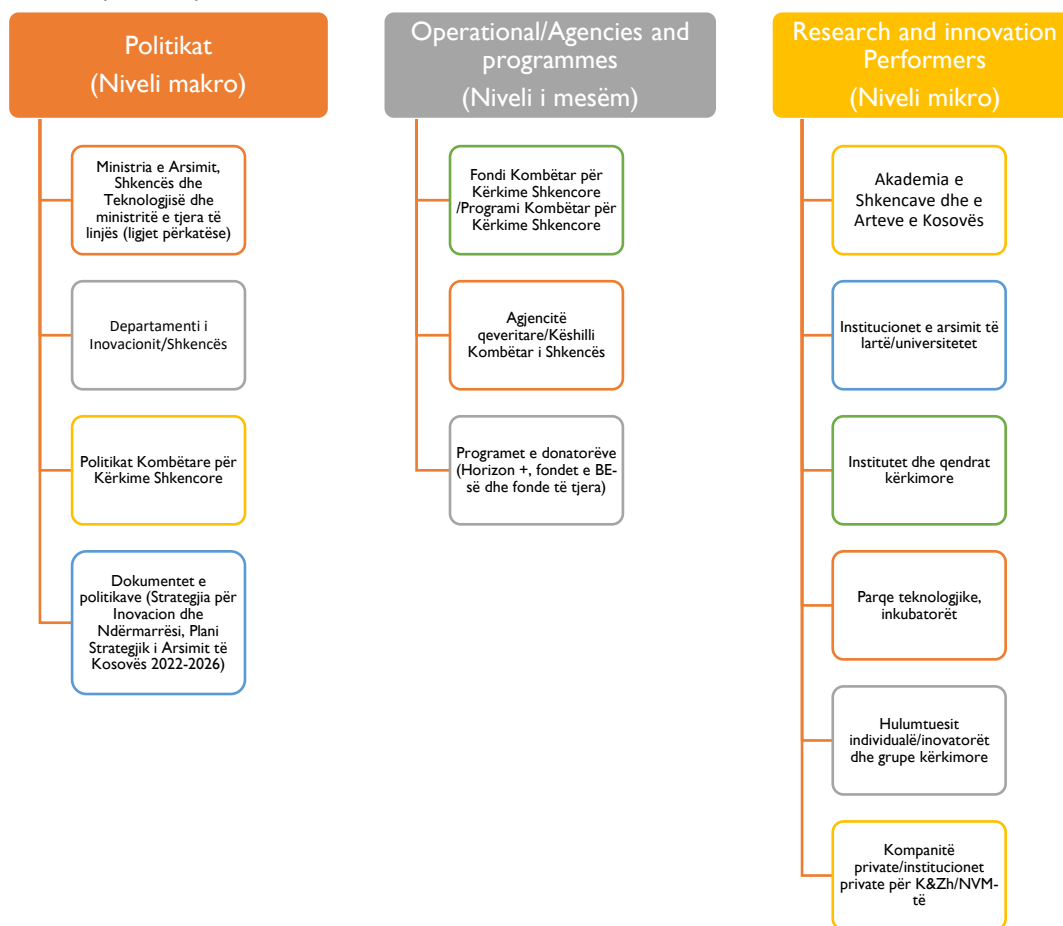
Në aspektin ligjor, Ligji për Veprimtarinë Kërkimore Shkencore përcakton përgjegjësitë e qeverisë për qeverisjen e kërkimit, zhvillimin e politikave dhe financimin e institucioneve kërkimore në Kosovë. Parlamenti dhe ministritë apo departamentet përkatëse të qeverisë përcaktojnë ligjet dhe politikat në nivelin makro. Në rastin e kornizës së politikave në sektorin e K&I në Kosovë, MESTI dhe Këshilli Kombëtar i Kërkimit (KKK) janë hartues të politikave publike (në nivelin makro). Departamenti i Shkencës dhe Inovacionit ka për detyrë të merret me hartimin dhe propozimin e kuadrit ligjor dhe hartimin e dokumenteve kryesore të politikave, si dhe të krijojë kushte dhe të sigurojë zbatimin e tyre. Struktura institucionale nuk është ende e plotë, në pritje të krijimit të Fondit Kombëtar të Kërkimeve (FKK). Për shkak të mungesës së institucioneve të tilla të profilizuara në nivel kombëtar për dhënien e granteve kërkimore, financimi i projekteve kërkimore aktualisht është i fragmentuar nëpër departamente dhe agjenci të ndryshme. Në nivel të programit, ekziston nevoja për programe krijuar nëpërmjet strukturave financuese dhe qeverisëse (në nivelin i mesëm) dhe, në fund, hartuesit e kërkimeve ose organizatave dhe universiteteve që e zbatojnë kërkimin (në nivelin mikro).⁶

⁵ <https://masht.rks-gov.net/ligji-per-arsimin-e-larte-ne-republiken-e-kosoves-nr-04-l-037/>.

⁶ Dr. Besnik Krasniqi: Avancimi i burimeve të financimit, politikave dhe procedurave për kërkimin dhe inovacionin në Kosovë. (publikuar nga Instituti Riinvest, 2023).

Strukturës institucionale për sektorin e K&I i mungon një qasje strategjike koherente dhe e integruar për zhvillimin, përcaktimin e prioritetëve, zbatimin dhe promovimin e aktiviteteve kërkimore. Së pari, FKK është një hallkë që mungon ndërmjet hartimit dhe zbatimit të politikave; pa institucionin e FKK-së, është e vështirë të hartohet dhe zbatohet në mënyrë efektive ndonjë instrument politik për të mbështetur kërkimin dhe inovacionin. Për shembull, ndërsa MESTI ka hartuar udhëzime administrative të harmonizuara me ligjet përkatëse, zbatimi i tyre është ende pezull. Edhe pse korniza ligjore parashikon bashkëpunim mes akademisë dhe sektorit privat, në praktikë, partneriteti ndërmjet këtyre sektorëve mbetet shumë i kufizuar, kryesisht me nisma ad-hoc. Mungesa e instrumenteve të politikave (p.sh. vauçerët për inovacion) i atribuohet gjithashtu kapacitetit të kufizuar të Departamentit për Inovacion (vetëm dy persona pjesë e stafit) dhe mos ekzistencës së FKK-së. Ekziston nevoja për të harmonizuar të tre nivelet e qeverisjes së politikës së K&I-së për të zbatuar në mënyrë efektive objektivat ambicioze të programit kombëtar të kërkimit ose çdo rritje të ardhshme në alokimin e buxhetit për K&I. Krijimi i FKK-së pritet të ketë implikime të rëndësishme për zhvillimin dhe zbatimin e skemave të ndryshme të granteve kërkimore dhe financimin e kërkimit dhe inovacionit. Kosova ka krijuar Këshillin Kombëtar të Kërkimeve për të përmirësuar aftësitë kërkimore dhe ndërkombëtarizimin, si dhe për të propozuar politika për avancimin e K&I dhe PKK (Programi Kombëtar i Kërkimeve).

Figura 1. Korniza e politikave për sektorin e K&I në Kosovë

Ligji për Inovacionin Shkencor dhe Transferimin e Diturisë dhe Teknologjisë ofron rregullore për qeverisjen e inovacionit në Kosovë, duke përfshirë themelimin e Këshillit për Inovacion Shkencor (KISH) për të mbështetur aktivitetin e inovacionit. Megjithatë, pavarësisht se ligji është miratuar katër vjet më parë, KISH nuk është krijuar, duke çuar në mungesën e një kornize të qartë të politikave të inovacionit dhe instrumenteve të financimit. Aktualisht nuk ka një fond për inovacion dhe udhëzimi administrativ për skemat mbështetëse është duke u rishikuar dhe pritet të nisë këtë vit (qershor-shtator 2023). Mungesa e Fondit Kombëtar të Kërkimit dhe mungesa e instrumenteve të politikave të kërkimit dhe inovacionit, siç janë skemat mbështetëse për inovacion dhe grante për kërkim, ka rezultuar që asnjë projekt në K&I të mos mbështetëj financiarisht nga ana e qeverisë.

Plani Strategjik i Arsimit të Kosovës 2022-2026⁷ i jep theks të kufizuar kërkimit dhe inovacionit, pavarësisht fokusit të tij në zhvillimin e arsimit të lartë. Ri-mbledhja e KKK-së në vitin 2022 çoi në hartimin e PKK-së së re për vitet 2023-2028, me synime ambicioze për të mbështetur aktivitetet kërkimore, duke përfshirë zhvillimin e një sistemi të fuqishëm për kërkim, trajnimin e studiuesve, zhvillimin e infrastrukturës, ndërkombëtarizimin dhe bashkëpunimin ndër-disiplinor. Programi Kombëtar i Kërkimeve ka parashikuar prioritetet si shëndetësia, shoqëria, energjia dhe mjedisi, dhe bujqësia, duke u fokusuar në marrëveshjen e gjelbër dhe digjitalizimin. Megjithatë, brenda kufizimeve të buxhetit ekzistues dhe me një infrastrukturë institucionale ende të paplotësuar, përfshirë Fondin

⁷ Education Strategy 2022-2026. <https://masht.rks-gov.net/en/education-strategy2022-2026/>

për Kërkime dhe Inovacion dhe Qendrën e Inovacionit dhe Shkencës, do të jetë e vështirë të zbatohet pa një agjenci financimi të mirë-etableruar.

2.3. Infrastruktura kërkimore

Infrastruktura e kërkimit është parakusht për zhvillimin e aktiviteteve në sektorin e K&I. Ligji për Veprimtaritë Kërkimore Shkencore përkufizon infrastrukturën kërkimore si “objekte, pajisje dhe shërbime të nevojshme për veprimtari kërkimore shkencore, si laboratorët, bibliotekat, revistat profesionale dhe shkencore, arkivat dhe të gjitha burimet e tjera me përmbajtje shkencore”.⁸

Ligji synon të mbështesë aktivitetet kërkimore-shkencore që çojnë në ndikim socio-ekonomik në Kosovë. Studimi mbi udhërrëfyesin e infrastrukturës kërkimore për Kosovën⁹ përshkruan domosdoshmërinë e krijimit të një baze solide ligjore për zhvillimin dhe miratimin e saj. Udhërrëfyesi për infrastrukturën nxit nevojën që të gjitha entitetet e zhvillimit shkencor dhe teknologjik, duke përfshirë institucionet, individët, infrastrukturën, pajisjet dhe objektet, duhet t'i nënshtrohen procedurave të përpunimit dhe marrjes së informacionit për hartimin e udhërrëfyesit të infrastrukturës kërkimore, siç janë mbledhja e të dhënave, krijimi i bazës së të dhënave, siguria e të dhënave dhe shkëmbimi, analiza dhe përpunimi statistikor. Sipas nenit 17 të ligjit, subjektet kërkimore me financim publik duhet të hartojnë një plan zhvillimor të infrastrukturës kërkimore, i cili duhet të iniciohet nga Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë në bashkëpunim me universitetet dhe institutet kërkimore.

⁸ Ligji për Veprimtaritë Kërkimore Shkencore (Ligji Nr. 04/L-135)

⁹ Regional Cooperation Council (2022), Research Infrastructure Roadmap For Kosovo*, Sarajevo: RCC.

3. Përvojat në Rajon: Rasti i Maqedonisë së Veriut - FITD dhe përmirësimi i qasjes në fonde për kërkim, zhvillim dhe Inovacion¹⁰

Bizneset në Maqedoninë e Veriut përjetuan vështirësi të ngjashme me ato në Kosovë në lidhje me financimin e projekteve të tyre inovative. Një nga aktivitetet kyçe për të përmirësuar qasjen në financim për kërkuesit dhe inovatorët ishte themelimi i Fondit për Inovacion dhe Zhvillim Teknologjik (FITD) në vitin 2013. Ky fond u themelua si një institucion publik kombëtar përgjegjës për nxitjen dhe mbështetjen e aktiviteteve inovative në sektorin e start-up-eve dhe NVM-ve maqedonase. Si një institucion i tillë, ai mbështetet nga fondet publike dhe konsiderohet si një institucion thelbësor në ekosistemin kombëtar të inovacionit. Objektivat kryesore të tij janë: 1) përmirësimi i qasjes në mbështetjen financiare për inovacionin dhe zhvillimin teknologjik; dhe 2) promovimi dhe nxitja e aktiviteteve inovative në Maqedoninë e Veriut. Përveç punës direkte me start-up-et dhe kompanitë me potencial inovativ, FITD gjithashtu mundësoi tre akseleratorë kryesorë në vend të ofronin njohuritë, mbështetjen dhe financimin e nevojshëm për kompanitë përmes programeve të tyre.

Vizioni kryesor i Fondit për Inovacion dhe Zhvillim Teknologjik është të nxitë dhe mbështesë aktivitetin inovativ në NVM në mënyrë që të sigurohet zhvillimi i shpejtë i teknologjisë bazuar në transferimin e njohurive, kërkimin dhe zhvillimin e inovacioneve që do të kontribuojë në krijimin e vendeve të reja të punës dhe sigurimin e rritjes dhe zhvillimit ekonomik dhe në të njëjtën kohë të përmirësojë mjedisin biznesor për zhvillimin e aftësive konkurruese të kompanive. Programet për financimin e projekteve kanë dy burime: 'Plani për Rritjen Ekonomike' nga Qeveria e Republikës së Maqedonisë së Veriut dhe kredi nga Banka Botërore. Sipas programit, përqindja më e lartë ose 398 (59%) nga 669 projektet janë brenda 'Planit për Rritjen Ekonomike' me një vlerë totale prej 55.80 milionë euro. Programi i dytë është me kredi nga Banka Botërore (WB SDIS) përmes të cilit janë bashkë-financuar 191 projekte me një vlerë totale prej 12.99 milionë euro. I fundit është programi i kombinuar i krijuar nga Banka Botërore dhe 'Plani për Rritjen Ekonomike' përmes të cilit janë financuar 80 projekte me një vlerë totale prej 19.68 milionë euro. Siç analizohet më poshtë në raport, fondet nga Banka Botërore përdoren kryesisht si mbështetje financiare për ndërmarrjet e Start-Up.¹¹

Që nga themelimi i tij, vlera totale e investimeve në 839 projekte inovative është 101 milionë euro. Gjithashtu, ka mbështetur 106 projekte shkollash me përfshirjen e 700 studentëve dhe mentorëve. Instrumentet e mëposhtme janë përdorur për financimin e projekteve të kompanive: 1) Start-Up/Spin-off me një vlerë mesatare të projektit prej 36,000 euro, nga të cilat 28,000 euro janë bashkë-financuar nga FITD; 2) Përmirësimi i inovacionit me një vlerë mesatare prej 197,000 euro për projekt; 3) Zhvillimi i teknologjisë për rritjen e shpejtë të ekonomisë me një vlerë mesatare të projektit prej 107,000 euro; 4) Komercializimi me një vlerë mesatare të projektit prej 228,709 euro; 5) Zhvillimi i teknologjisë - COVID-19 me një vlerë mesatare të projektit prej 29,000 euro; 6) Zhvillimi i teknologjisë me një vlerë mesatare të projektit prej 171,000 euro. Në Indeksin e Politikave Publike të NVM-ve për Ballkanin Perëndimor dhe Turqinë, Maqedonia e Veriut ka bërë progres të mirë në mbështetjen e inovacionit të NVM-ve që nga vlerësimi i fundit, duke përmirësuar vlerësimin e saj nga 3.35 në 2019 në 3.77 në 2022, e cila është mbi mesataren e vendeve të Ballkanit Perëndimor (3.18). Është bërë progres në lidhje me

¹⁰ BFC: Sustainable business environment: regional 2023 report; Successfully implemented reforms in the Western Balkans 6, Project: Establishing Business Friendly Environment Platform in WB6.

¹¹ Festim Halili, drejtor i FITD nxjerrë nga:

https://www.researchgate.net/publication/375572520_FUNDING_OPPORTUNITIES_THROUGH_THE_FUND_FOR_INNOVATION_AND_TECHNOLOGICAL_DEVELOPMENT [data: 15 maj 2024].

forcimin e strukturës së mbështetjes institucionale dhe sigurimin e skemave të mbështetjes financiare në shkallë të gjerë dhe nivele të qëndrueshme.

Është e qartë që themelimi dhe operacionet e suksesshme të FITD në Maqedoni të Veriut kanë nxitur ndryshime dhe arritje të rëndësishme në ekosistemin e inovacionit. Këto efekte pozitive përmenden më poshtë në bazë të Raporteve të Projektit BFC: Reforma të zbatuara me sukses në Ballkanin Perëndimor 6, Projekt: Themelimi i Platformës së Mjedisit miqësor të biznesit në BP6.

Përpara themelimit	Pas themelimit të FITD-së
Mungesa e instrumenteve financiare për mbështetjen e inovacionit: kreditë nga bankat komerciale ishin vështirë të arritshme dhe shumë të shtrenjta, ndërsa mbështetja nga investitorët-engjëj biznesi ishte në fazën e saj embrionale.	FITD ka bashkë-financuar 839 projekte inovative në vlerë prej 101 milionë eurosh.
Mungesa e mbështetjes institucionale: Përgjegjësi të paqarta dhe të mbivendosura për mbështetjen e inovacionit ndërmjet institucioneve. Si Ministria e Arsimit dhe Shkencës, ashtu edhe Ministria e Ekonomisë duhet të mbështesin projektet e inovacionit.	FITD ka ndërtuar një reputacion si institucioni kryesor për mbështetjen e ekosistemit të inovacionit në Maqedoninë e Veriut.
Mungesa e ndërgjegjësimit dhe kulturës së inovacionit të NVM-të	Rritja e ndërgjegjësimit dhe përdorimi më i mirë i kapaciteteve inovative të NVM-ve
Fondet dhe mjetet lidhur me inovacionin operojnë pothuajse ekskluzivisht në nivel kombëtar.	FITD kontribuon në zhvillimin e qëndrueshëm rajonal, duke marrë parasysh klasifikimin e niveleve të zhvillimit të rajoneve (rajonet më pak të zhvilluara kanë përparësi në vlerësimin e projekteve).
Nuk ka masa speciale për të mbështetur ndërmarrësinë e grave.	FITD inkurajon ndërmarrësinë e grave duke vlerësuar më lart kompanitë me menaxhere dhe/ose pronare gra në procesin e vlerësimit.
Maqedonia e Veriut ka shënuar vlerësimin prej 3.35 në mbështetjen e NVM-ve, Indeksi i Politikave publike për NVM-të për Ballkanin Perëndimor dhe Turqinë në vitin 2019.	Maqedonia e Veriut ka bërë progres të mirë në mbështetjen e inovacionit të NVM-ve që nga vlerësimi i fundit, duke përmirësuar vlerësimin e saj nga 3.35 në 2019 në 3.77 në 2022, e cila është mbi mesataren e vendeve të Ballkanit Perëndimor (3.18). Është bërë progres në lidhje me forcimin e strukturës së mbështetjes institucionale dhe sigurimin e skemave të mbështetjes financiare në shkallë të gjerë dhe nivele të qëndrueshme

4. Arsyetimi për përdorimin e rastit/ përvojës së FITD-së në Kosovë

Informacioni mbi gjendjen ekzistuese në lidhje me infrastrukturën e K&I-së dhe pengesat për qasjen në financime të hulumtuesve dhe inovatorëve në Kosovë janë të ngjashme me ato të përjetuara në Maqedoninë e Veriut para se të themelohet FITD. Megjithatë, efektet që kanë rezultuar përmes operacioneve dhe aktiviteteve të këtij institucioni në përmirësimin e qasjes në financime dhe në përmirësimin e ekosistemit të inovacionit janë vlerësuar si një përvojë pozitive. Efektet pozitive janë mbresëlënëse, veçanërisht në përmirësimin e vlerësimit të inovacionit, duke arritur një vlerësim prej 3,77 krahasuar me mesataren e rajonit të Ballkanit Perëndimor prej 3,18. Sipas kësaj, rekomandohet që institucionet relevante në Kosovë, siç janë MESTI (Ministria e Arsimit, Shkencës, Teknologjisë dhe Inovacionit) dhe Ministria e Industrisë, Tregtisë dhe Ndërmarrësisë (MINT), respektivisht Agjencia e saj KIESA (Agjencia për Investime dhe Përkrahjen e Ndërmarrjeve në Kosovë), të themelojnë një ekip të përbashkët për të ofruar të gjitha zgjidhjet e nevojshme për të themeluar Fondin e Inovacionit për të mbështetur zhvillimin teknologjik të bizneseve dhe industrive në Kosovë. Përvoja e FITD-së mund të shfrytëzohet dhe të shfrytëzohet në kushtet konkrete të Kosovës.

Në këtë drejtim, bashkëpunimi i MESTI-it me MINT-it duhet të eksplorojë zgjidhje më të efektshme dhe të mundshme për të përfunduar hapat për themelimin e Fondit Kombëtar për Kërkim dhe Inovacion si agjenci e pavarur për zbatimin e Programit Kombëtar të Kërkimeve, si një institucion për vlerësimin e projekteve dhe monitorimin e zbatimit të tyre bazuar në standardet dhe praktikën e BE-së, duke përfshirë angazhimin e ekspertëve ndërkombëtarë në vlerësimin e projekteve, duke siguruar transparencën, përgjegjësinë dhe shmangien e konfliktit të interesit. Në këtë rast, duhet të merren parasysh dy zgjidhje të mundshme, nëse është më e përshtatshme të integrohet në këtë fond gjithashtu mbështetja për inovacionet, ose të ketë dy institucione (1) Fondi Kombëtar për Kërkime dhe (2) Fondi për Inovacionin. Kjo çështje është diskutuar gjatë përgatitjeve të Ligjit për Inovacionet nga MINT-i.

- (1) Opsioni i parë, ku Fondi Kombëtar për Kërkime përfshin gjithashtu inovacionet dhe është Fondi Kombëtar për Kërkim dhe Inovacion, duhet të ketë një program specifik dhe të qëndrueshëm për mbështetjen e Inovacioneve në nivel biznesi, përfshirë start-up-et, NVM-të, qendrat e inovacionit dhe parqet teknologjike. Zbatimi i këtij programi duhet të menaxhohet nga KIESA. Avantazhi i kësaj zgjidhjeje është gjithashtu lidhja potenciale më e mirë e projekteve të kërkimit me inovacione shkencore dhe të tjera, respektivisht lidhja më e mirë e aktiviteteve të kërkimit me nevojat e sektorit të biznesit. Disavantazhi është se fokusi do të jetë më shumë në kërkimin akademik tradicional në llogari të zgjidhjeve inovative për biznesin.
- (2) Opsioni i dytë, ku ka dy institucione Fondi Kombëtar për Kërkime, i lidhur me MESTI-n dhe Fondi i Inovacionit i lidhur me MITN-n, ka avantazhin që përmes KIESA-s mund të shërbejë më mirë komunitetin e biznesit. Disavantazhi mund të shfaqet në vazhdimin e lidhjes së dobët midis kërkimit dhe sektorit të biznesit. Me Projektligjin për Inovacion dhe Ndërmarrësi, është konsideruar ky opsion.

Megjithatë, pavarësisht se cili opsion prevaleon, duhet të ketë mekanizma korrektuese në koordinimin dhe menaxhimin mes të dy ministrive dhe agjencive të tyre për të shfrytëzuar dhe integruar avantazhet e të dy zgjidhjeve dhe për të shmangur pikat e tyre të dobëta. Ne rekomandojmë që përvojat e FITD-së në Maqedoninë e Veriut mund të jenë të dobishme.

Përveç të tjerash, kjo është e vërtetë edhe në lidhje me organizimin dhe strukturën institucionale (shih detajet në Aneksin 1). FITD është themeluar nga qeveria e Maqedonisë bazuar në Ligjin për veprimtarinë inovative (2013). Qeveria emëron një Bord Menaxherial prej 7 anëtarësh dhe emëron Drejtorin e Fondit bazuar në propozimin e bordit. Një organ i rëndësishëm i veçantë i Fondit është Komiteti për Miratimin e Investimeve, i cili përbëhet nga 5 anëtarë të emëruar nga qeveria, të përbërë nga ekspertë me të paktën dhjetë vjet përvojë ndërkombëtare në fushën e investimeve në inovacion.

Orientimet themelore politike dhe programatike të FITD-së përfshijnë një sërë aktiviteteve të rëndësishme të lidhura me 'Programin e Inovacionit të Korporatave' (2021), të paraqitura në detaje në Aneksin 2. Qëllimi është të promovojë inovacionin dhe konkurrueshmërinë në të gjitha llojet e kompanive duke inkurajuar bashkëpunimin, investimin dhe krijimin e partneriteteve mes sektorit korporativ dhe start-up-ve, duke synuar kështu edhe start-up-et dhe sektorin e korporatave të mirëkonsoliduar. Ka disa modele bashkëpunimi, si mbështetja në zhvillimin e biznesit, ndërtimi i partneriteteve (produkti i përbashkët, investimi në zinxhirin e vlerës së start-up-ve, ndarja e burimeve, kapitali nga korporatat, blerjet, etj.). Fokusi i veçantë është në mbështetjen e inovacioneve përmes zhvillimit të biznesit duke ofruar mbështetje financiare dhe teknike në fazat përfundimtare të zhvillimit të produktit/shërbimit inovativ, mbështetje në vendosjen e produkteve/shërbimeve dhe mundësinë e rritjes së prezencës së produktit/shërbimit përmes certifikimit, akreditimit dhe proceseve tjera që shtojnë vlerë në zgjidhjen përfundimtare. Gjithashtu përfshin krijimin e një identiteti të markës dhe qasjeje në treg, përmirësimin e proceseve të punës, fitimin e aftësive të caktuara, si dhe mësimin indirekt dhe transferimin e njohurive dhe njohurive nëpërmjet mentorimit.

Bizneset shprehin interesin e tyre në internet për këto mundësi dhe më pas, përmes hapave të mëtejshëm të bashkëpunimit me FITD-në, zhvillojnë projektet e tyre sipas planeve dhe nevojave të tyre për mbështetje.

5. Draft-ligji për inovacion dhe ndërmarrësi¹²

Ministria e Industrisë, Ndërmarrjeve dhe Tregtisë (MINT) ka hartuar Ligjin për Inovacion dhe Ndërmarrësi me qëllim të ‘mbështetjes, promovimit dhe nxitjes së veprimtarive inovative me ndikim në ndërmarrje’. Ky dokument ka kaluar nëpër një proces konsultimi paraprak dhe pritet të miratohet së shpejti nga qeveria dhe të dërgohet në procedurën parlamentare për miratim. Përfituesit e mbështetjes publike në këtë ligj janë ‘entitetet dhe individët që kryejnë veprimtari inovative, me qëllim modernizimin e ekonomisë dhe zhvillimin dhe zbatimin e inovacioneve në produktet, shërbimet, prodhimin ose proceset’. Veprimtaritë që do të mbështeten nga ky ligj përfshijnë: Veprimtari kërkimore dhe zhvillimore për veprimtari teknologjike; Përgatitja e pajisjeve teknologjike dhe prodhimi për veprimtari inovative në sipërmarrje; Analiza, testime sipas standardeve relevante, certifikimi dhe patentimi i produkteve inovative; Krijimi i produkteve, shërbimeve dhe teknologjive të reja ose të përmirësuara në periudhën fillestare të projektit inovativ; Transferimi i njohurive për produkte inovative; zhvillimi i infrastrukturës dhe mekanizmave për inovacionin; Mbrojtja, transferimi dhe fitimi i të drejtave nga inovacionet; Promovimi i rezultateve nga veprimtaria inovative dhe komercializimi i zgjidhjeve inovative.

Ky projekt-ligj parashikon themelimin e Fondit të Inovacionit brenda Ministrisë përkatëse, respektivisht MINT-it. Do të ketë përgjegjësi për zbatimin e buxhetit dhe mbështetës tjetër të Republikës së Kosovës për avancimin e inovacionit. Do të shërbejë si një mekanizëm kyç për zbatimin e formave të mbështetjes, promovimit dhe stimulimit të inovacionit për ndërmarrjet dhe individët inovativë. Fondi do të përdorë burime mbështetjeje nga Buxheti i Kosovës, institucionet financiare ndërkombëtare dhe programet ndërkombëtare për inovacione, investitorët ndërmjetës, sektorin privat dhe kreditë e buta.

Fondi do të mbështesë projekte inovative përmes skemave të granteve dhe kredive shtetërore. Mënyra e përdorimit të burimeve të financimit sipas paragrafit 3 të këtij Neni do të përcaktohet nga udhëzimet dhe programet e veçanta. Struktura organizative, detyrat, përgjegjësitë dhe mënyra e funksionimit të Fondit të Inovacionit do të përcaktohen me një akt të veçantë. Grantet nga burimet publike do të mbështesin kërkimet dhe zhvillimin e ideve, produkteve dhe shërbimeve inovative, promovimin e tyre, mbështetjen për institucionet që kontribuojnë në veprimtaritë inovative, produkte dhe shërbime, mbrojtjen e patenteve dhe të drejtat e pronësisë, certifikime dhe të ngjashme. Nga ana tjetër, kreditë shtetërore do të mbështesin zhvillimin e produktit, shërbimit ose procesit inovativ në fazat më të vona të zhvillimit, para hyrjes në treg, përmes pilotimit, demonstrimit, testimit dhe vërtetimit të produktit, shërbimit ose procesit inovativ dhe komercializimit të produktit, shërbimit ose procesit final.

Drafti i ligjit ka përcaktuar sektorët prioritarë si: Teknologjitë e Informacionit dhe Komunikimit (TIK); mbrojtja e mjedisit dhe energjia rinovueshme, mjekësia dhe farmacia; promovimi dhe zhvillimi i turizmit; industri kreative dhe kultura; aktivitete për prodhimin dhe përpunimin e produkteve dhe shërbimeve për të gjitha industritë e tjera; dhe fusha të tjera që synojnë aplikimin e inovacioneve në ndërmarrje. Prioritetet duket të jenë mjaft fleksibël për të mos penguar sektorët e tjerë.

Këshilli Kombëtar për Inovacion dhe Sipërmarrje si një organ këshillues do të propozohet nga Ministri, i cili shërben gjithashtu si Kryetar i këtij organi dhe do të emërohet nga Qeveria. Këshilli do të përbëhet

¹² MINT, dhjetor 2023

nga përfaqësues të ministrive të linjës, shoqatave të biznesit, ndërmjetësve të inovacionit dhe akademisë (universitete publike dhe kolegje private). Këshilli do të përbëhet nga kryetari dhe anëtarët. Këshilli do të koordinojë politikat dhe masat e qeverisë për rritjen e inovacionit dhe konkurrueshmërisë, duke përfshirë aktivitete për shpërndarjen e fondeve në përputhje me prioritetet e qeverisë. Do të rishikojë raportet e punës në lidhje me fondet e inovacionit ose grantet për ndërmarrje për ministrinë përgjegjëse; gjithashtu do të shqyrtojë dhe do të japë mendime për programet e Fondit, para se t'i dërgojë ato në qeveri. Do të ofrojë rekomandime dhe propozime për qeverinë në lidhje me programet dhe projektet e organizatave ndërkombëtare për mbështetjen dhe zhvillimin e veprimtarive të inovacionit. Roli i tij i veçantë është të sigurojë një qasje të integruar në hartimin e politikave për organet/zyrat zbatuese dhe të japë propozime relevante Qeverisë për zgjerimin e kompetencave të organeve/zyrave ekzistuese dhe/ose krijimin e atyre të reja në fushën e inovacionit dhe ndërmarrësisë.

Duke shikuar me kujdes disa nga funksionet dhe përgjegjësitë e deleguara te Këshilli, ne e konsiderojmë rol të rëndësishëm të këtij organi për koordinimin e veprimtarive në mënyrë të heliksit të katërfishtë. Veçanërisht do të jetë e rëndësishme koordinimi dhe krijimi i sinergjisë me MESTI-n, e cila ka përgjegjësi për kërkimin, dhe gjithashtu inovacionet shkencore. Disa funksione duket se nuk janë adekuate për një organ këshillues, veçanërisht ato që lidhen me menaxhimin dhe operacionet e Fondit të Inovacionit.

Ligji nuk ofron udhëzime kyçe për organizimin brendshëm të Fondit për Inovacion. Në lidhje me këtë çështje, ne rekomandojmë emërimin e Bordit në mënyrë të ngjashme me bordet e agjencive të tjera qeveritare, të përbërë nga ekspertë të pavarur, për të siguruar politika dhe procedura të përgjithshme, profesionalizëm dhe shmangien e konflikteve të interesit. Gjithashtu, ne e konsiderojmë të vlefshme që, në mënyrë të ngjashme me FTID-në, të krijohet një Komitet i përbërë nga ekspertë me referenca të mjaftueshme, duke përfshirë përvojë ndërkombëtare, kritere, procedura dhe standarde të qarta për vlerësimin dhe aprovimin e aplikimeve dhe propozimeve për mbështetje financiare. Po ashtu, duke ndjekur përvojat pozitive të FTID-së, ne rekomandojmë të stimulojmë pjesëmarrjen e NVM-ve dhe bizneseve të tjera me fondet e tyre në një projekt që konsiderohet për të marrë mbështetje nga ky fond. Ne besojmë gjithashtu se kjo është një mënyrë e mirë për të përmirësuar kontributin e bizneseve për zhvillimin e kërkimeve dhe inovacionit.

6. Hapat e ardhshëm drejt themelimit të fondit për inovacion

1. Përpilimi i Ligjit për Inovacion dhe Ndërmarrësi është pa dyshim një hap i rëndësishëm për sigurimin e politikave dhe programeve të duhura që kontribuojnë në ndërtimin dhe mbështetjen e një ekosistemi inovativ të suksesshëm. Në përgjithësi, ky Ligj ka ofruar zgjidhje të mira dhe është i rëndësishëm të miratohet me kohë nga qeveria dhe të kalojë në procedurat parlamentare.
2. Ne rekomandojmë që gjatë procedurës parlamentare, komisionet dhe organet përgjegjëse të organizojnë dëgjime publike me ekspertë dhe shoqatat e biznesit.
3. Siç u diskutua më lart, ne rekomandojmë të konsiderohet ndryshimi i këtij drafti me:
 - a. Ngritja nga qeveria e bordit udhëheqës të Fondit për Inovacion, i përbërë nga 5-7 anëtarë kryesisht ekspertë të pavarur
 - b. Ngritja nga qeveria e Komitetit të ekspertëve të pavarur me përvojë relevante dhe ndërkombëtare për vlerësimin e propozimeve dhe aplikimeve që do të mbështeten nga fondi
 - c. Sigurimi i pjesëmarrjes së organizatave të biznesit, duke përfshirë start-up-et, në financimin e projekteve të mbështetura nga Fondi i Inovacionit.
4. Duke marrë parasysh rëndësinë që ky Fond të fillojë operacionet sa më shpejt të jetë e mundur, ne rekomandojmë që paralelisht me procedurat Qeveritare dhe Parlamentare për miratimin e Ligjit për Inovacionin dhe Ndërmarrësinë, të kërkojë nga MINT të fillojë zhvillimin e rregullativeve dhe akteve ligjore për themelimin e Fondit të Inovacionit duke përfshirë:
 - a. Konceptin
 - b. Rregullimin e organizatës së brendshme, strukturat organizative dhe menaxheriale dhe organet.
 - c. Orientimin programor të Fondit të Inovacionit.
 - d. Politikat dhe procedurat për financimin dhe aplikimet duke përfshirë kriteret dhe procesin e vlerësimit.